

بازشناسی نقش ورودی در نظام کالبدی حمام های گیلان در دوره قاجاریه

مریم پورحیدر توچاهی^۱: کارشناس ارشد مهندسی معماری، موسسه آموزش عالی جهاد دانشگاهی، رشت، ایران

pourheydar333@gmail.com

محمد مهدی پوراشمنان طالعی: کارشناسی ارشد مهندسی معماری، دانشگاه آزاد واحد چالوس، چالوس، ایران

mehdi_talemi@yahoo.com

چکیده

نظافت و طهارت از اهمیت بسیاری در دین اسلام برخوردار است. این اهمیت در توجه فراوان به گونه ای از معماری به نام حمام بیشتر تجلی یافته است. حمام ها علاوه بر ویژگی های کالبدی و مادی دارای ویژگی های آیینی و غیرمادی نیز هستند که برای شناخت آنها باید ساختار کالبدی مشترک حمام های عمومی مورد مطالعه قرار گیرند. البته باید در نظر داشت که این ساختار مشترک در معماری و به ویژه معماری سنتی رابطه مستقیم با عملکرد بنا دارد و در حقیقت هر بنا برای عملکردی ویژه و با طرحی متناسب با آن به وجود آمده است. این مقاله به بازشناسی و معرفی ویژگی های کالبدی گرمابه های گیلان و نحوه طراحی ورودی آنها در دوره قاجار می پردازد. بدین منظور، چندین باب از گرمابه های این دوره برگزیده شده و از لحاظ جبهه ورودی، مصالح بنا و ملات، نوع پوشش، تزئینات، سلسله مراتب ورودی و تناسب آن مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. روش تحقیق به کار رفته در این پژوهش تحلیلی- توصیفی است که به بررسی فضاهای طراحی شده برای ورودی ها و بررسی پیشینه نمونه هایی از معماری سنتی گذشته گرمابه های گیلان و بررسی تاثیر اقلیم گیلان بر معماری حمام های این منطقه می پردازد. نتایج حاصل از بررسی نمونه ها نشان می دهد عموماً جهت گیری حمام ها متأثر از جهت اصلی بافت و شهر بوده است. همچنین تزئینات موجود در این گونه بناها بیشتر شامل تزئینات کاربردی و طاق نماهای تزئینی بوده و در مرمت های اخیر، از کاشی کاری جهت این امر استفاده شده است.

واژگان کلیدی: معماری گرمابه، ورودی، گیلان، قاجار

^۱ نویسنده مسئول

مقدمه

ورودی ها دارای نقش های کالبدی و کارکردی می باشند. از نقش های کالبدی ورودی می توان به تأمین و نظارت بر ارتباط، کنترل گری، نفوذپذیری، تبدیل پذیری، تشخیص و خوانایی، پذیرندگی یا دعوت کنندگی نام برد (اکبری، ۱۳۹۱: ۱۹۶). شکل گیری ورودی به عنوان یکی از عناصر مهم و موثر در معرفی افکار و نظریات دوران مربوط به خود است و متناسب، هماهنگ و پیوسته با امکانات، اهداف عملکردی و تفکرات دوره مربوط به خود شکل می گیرد. آن چه که در شکل گیری فضاهای ورودی در تمدن ها و سبک های مختلف مؤثر بوده، اوضاع طبیعی و اجتماعی منطقه، مذهب، نظام اجتماعی و فرهنگی می باشد (ستوده، ۱۳۷۴: ۲۸۱). استفاده از آموزه های معماری ایرانی، نقش مهمی در رسیدن به کیفیت مطلوب ورودی ها در طراحی بناها خواهد داشت. جایگاه ورودی در فرآیند طراحی بناها در ادوار مختلف تاریخی در کشورمان به وضوح به چشم می خورد. ورودی بناهای ایرانی در طی دوران پرفراز و نشیب خود، تحولات چشمگیری داشته است، اما دارای ویژگی های خاصی است و در هر یک از دوره های تاریخی تغییراتی به خود دیده است. استفاده از منبع گران بهای تاریخ معماری کشورمان در بهبود وضعیت ورودی بناهای معاصر موثر می باشد.

سوال و روش تحقیق

این پژوهش به روش تحلیلی- توصیفی و در قالب پژوهش های کاربردی صورت گرفته است. شیوه ی گردآوری اطلاعات به صورت کتابخانه ای و میدانی بوده است. با توجه به اینکه در خصوص الگوی معماری حمام های قاجاری گیلان و نقش ورودی در نظام کالبدی آن تاکنون پژوهشی انجام نگرفته است؛ از این رو در این پژوهش ۴ نمونه از حمام های دوره قاجاری گیلان که کمتر مورد مداخله قرار گرفته، بر اساس اولویت های زمان، مکان، ارزش های معماری و هنری، که عمدتاً در فهرست آثار ملی ثبت شده اند، مورد انتخاب قرار گرفته است.

انجام مطالعات کتابخانه ای با محتویات کلی موضوع در متون، اسناد، تصاویر، پرونده های ثبتی، مقالات و طرح های پژوهشی انجام گرفته است و به بررسی جزئیات و عناصر فضایی در ابعاد، تناسب، ارتباطات فضایی از منظر ارتباط با شرایط اقلیمی در حمام های منتخب و تطبیق آن با سایر نمونه ها پرداخته شده است. پس از بررسی و مطالعه اطلاعات حاصل از یافته های تحقیق در قالب جداول و توضیحات طبقه بندی شده در نهایت مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته اند. در مسیر بررسی و تحقیق این پژوهش با پرسش های زیر مواجه هستیم:

۱- چه عواملی در ریخت شناسی و نحوه فضاسازی ورودی حمام ها در دوره اسلامی، بالاخص در دوره قاجار تأثیرگذار بوده است؟

۲- اقلیم گیلان چه تأثیری در شکل گیری ورودی حمام ها داشته است؟

پیشینه تحقیق

دستیابی به ویژگی های نهفته در معماری قدیم همواره مورد توجه معماران و پژوهشگران بوده است. در کتاب مجموعه مقاله های همایش حمام در فرهنگ ایرانی به تفصیل به مصالح، ویژگی ها، کارکردها و معرفی فضاهای حمام پرداخته شده است (پژوهشکده مردم شناسی، ۱۳۸۴). در زمینه معرفی حمام های مذکور، زارعی در مقاله ای در جستجوی سبک شناسی مجموعه وراوی از توابع شهرستان مهر به بررسی حمام حاجی خان از دیدگاه جزئیات فضایی حمام در منطقه جنوب فارس پرداخته است که با توجه به بررسی های انجام شده در هندسه پلان و فضاها، تزئینات، نحوه ساخت، تعداد فضاها و طرز قرارگیری آنها می توان نتیجه گرفت که حمام های این منطقه دارای سبک مشابهی هستند و بر اساس مقایسه های تطبیقی انجام شده با حمام های مشابه سبک اصفهانی دوره صفویه به نظر می رسد تحت شرایط حاکم بر منطقه متأثر از حمام های این دوره هستند (زارعی، ۱۳۸۷: ۱۲۰).

طبسی در مقاله ای به مطالعه تأثیر اقلیم در طراحی و ساخت گرمابه های ایران، با نگاهی به نقش اقلیم به این مسئله پرداخته است (طبسی، ۱۳۸۶). مهربانی نیز در مقاله ای به شناخت حمام دهباشی شهرستان گراش با هدف باز زنده سازی، تنها به مطالعه ی مرمتی این تک بنا پرداخته است و تاکنون مطالعه ای در خصوص الگوی طراحی حمام های دوره ی قاجار استان گیلان صورت نگرفته است (مهربانی، ۱۳۹۵). لازم به ذکر است که هیچ یک به بررسی ریخت شناسی و اصول طراحی به کار رفته در این گونه معماری همچنین رابطه این اصول و معیارها با ویژگی های اقلیمی استان و تأثیر آن بر طراحی سردرهای ورودی حمام نپرداخته اند. از این رو تحقیق پیش رو با توجه به این رویکرد در نظر دارد تا با استفاده از مطالعات میدانی و تجزیه و تحلیل داده ها به بررسی ویژگی های حمام های قاجاری استان گیلان و استخراج اصول و معیارهای آن پرداخته شود.

حمام و استحمام ایرانی در عصر قاجار

براساس اسناد موجود، سابقه مراسم شستوشو در سرزمین ایران، به پیش از زمان زرتشت برمی گردد. با ظهور اسلام، پاکی و طهارت از اهمیت ویژه ای برخوردار می شود. به این ترتیب حمام ها در جهان اسلام توسعه بسیاری یافت و جزو جدا نشدنی مجموعه های شهری و روستایی بین راهی شد، به طوری که این فضای بهداشتی پس از مسجد و مدرسه یکی از مهمترین بناهای شهری تلقی می شد و همیشه به عنوان یک عنصر اصلی و اساسی در نواحی مرکزی شهری و در محل های تقاطع معابر مکان های عمومی، گذرگاه های اصلی، راسته بازار و کاخ های حکومتی به شمار می آمد (فخار تهرانی، ۱۳۶۶: ۵۷). حمام های بزرگ را افراد خیر می ساختند و وقف می کردند. حمام های کوچک در روستاها را افراد حرفه ای می ساختند. حمام های ایران علاوه بر ارزش معماری، از دیدگاه اجتماعی نیز حائز اهمیت است. آیین ها و سنت های بسیاری در ارتباط با حمام از روزگاران گذشته، به ویژه در قرن حاضر، پدیدار شده است که می توان آن را نوعی فرهنگ عامه دانست (نعیم، ۱۳۹۵: ۸۶).

حمام های دوره قاجار با وجود وجوه تشابه ظاهری شان، از جنبه های گوناگون با هم تفاوت داشتند. در نتیجه، می توان از چند جهت به تقسیم بندی آنها پرداخت که حمام ها بر اساس نوع ساختمان به دو دسته عمومی و خصوصی تقسیم می شدند. حمام های عمومی، به طور طبیعی ساختمانی جدا از ساختمان های مسکونی داشتند و عموم مردم با پرداخت وجهی از آن بهره می بردند. حمام های خصوصی که درون یک ساختمان مسکونی یا در کنار آن ساخته می شدند، تنها به اعیان اختصاص داشتند (تهرانی، ۱۳۹۲). حمام ها بر اساس جنسیت استفاده کنندگان نیز قابل تقسیم بودند. در دوره ی قاجار به طور معمول، ساختمان حمام های مورد استفاده زنان و مردان یکسان بود، اما زمان استفاده ی آن ها تفاوت داشت. به این ترتیب که حمام ها در ساعاتی از روز به آقایان و در دیگر ساعات روز، به بانوان تعلق داشت. البته گاهی اوقات برخی از حمام ها به طور کلی یا در روزهایی خاص تنها به یکی از این دو گروه اختصاص می یافت. در بنای بعضی حمام ها دو ساختمان مجزا یکی برای مردان و دیگری برای زنان در نظر گرفته می شد (فخار تهرانی، ۱۳۶۶: ۵۷).

سلسله مراتب و قسمت های مختلف حمام

حمام ها نیز، همچون سایر بناهای معماری ایرانی، از الگوی فضایی معینی تشکیل شده است. حمام های قدیمی دارای هشتی ورودی، سربینه، میانه، گرمخانه، خزینه و فضاهای جنبی گرمخانه بوده اند. فضاهای الگویی در قالب سلسله مراتب معینی در کنار هم قرار می گیرند (پارسی، ۱۳۸۳: ۸۲). عوامل متعددی در شکل گیری فضاها و بخش های حمام نقش داشتند که مهمترین آنها را می توان تنظیم دما، رطوبت مسیر دسترسی، قرارگیری در داخل بافت شهری، آب های روان و ایجاد راه های خروجی برای فاضلاب دانست (کیانی، ۱۳۸۶، ۲۴۸). ترتیب سلسله مراتب فضایی در حمام به گونه ای بوده که مشتریان پس از دخول به حمام و گذر از دالان و هشتی ورودی وارد بینه حمام می شدند. این قسمت حکم ورودی حمام را داشته و از سایر قسمتها مجلل تر بوده و تزئینات بهتری داشته است. سپس جهت استحمام کفش ها را کنده و آنها را در قسمت کفشکن که در زیر سکوی سربینه بود قرار می دادند و وارد سربینه می شدند. این قسمت مانند سکوی اطراف بینه را احاطه کرده و مشتریان لباس ها را در آنجا کنده و در گوشه ای قرار می دادند (اکبری، ۱۳۹۱: ۱۹۸).

۱- ورودی حمام

ورودی در حمام ها از اهمیت بالایی برخوردار بوده است. کف ورودی از فضای داخل حمام بالاتر بود. ورودی اغلب حمام ها دارای تزئینات مختلفی از جمله اسلیمی، کاشی کاری، آجرکاری بوده است. به دلیل درونگرا بودن حمام و ارتباط کم آن با فضای بیرون ورودی نقش بسیار مهمی را در رابطه با فضای بیرونی ایفا میکرد. مهم ترین هدف در ترکیب و طراحی فضای ورودی حمام ها، جلوگیری از تبادل حرارتی ناخوشایند و غیرقابل کنترل بین فضای بیرون و فضای درون حمام بوده است تا به این ترتیب هوای داخل از حرارت کافی برخوردار باشد و وارد شوندگان یا خارج شوندگان از حمام در معرض تغییر ناگهانی هوا قرار نگیرند و انتقال از درون به بیرون و حرکت در خلاف این جهت به تدریج صورت گیرد (سلطانزاده، ۱۳۷۲، ۶۴).

ورود به حمام ها به دلیل حفظ گرمای داخل حمام و تبادلات حرارتی دارای سلسله مراتبی است. در آثار نگارگری نیز برای شاخص کردن ورودی در حمام از ترسیم مجزا یا اختصاص کادری متمایز بهره برده اند. ورودی اصلی در بعضی از این نگاره ها مجزا از فضای حمام و در ارتباط با محیط بیرون ترسیم شده است. از جمله شاخصه های ورودی در نگارگری ها می توان به تزئینات زیاد و متفاوت با سایر قسمت ها، تفاوت ارتفاع نسبت به فضاهای حمام و تغییر سطح نسبت به فضای بیرونی اشاره کرد. همچنین در اکثر ورودی ها طاق و قوس دیده می شود. این خصوصیات بیانگر تفاوت فضایی آن نسبت به سایر بخش ها است. در همه این آثار ورودی ها دارای تزئینات خاص می باشد (تهرانی، ۱۳۹۲). حمام ها قبل از ورود به راهروی منتهی به حمام در جلوی خود فضای کوچکی به نام پیشخوان داشتند و سردر حمام ها نیز با تزئینات آجرکاری و بیشتر کاشی کاری با نقوشی از گل و بوته و اغلب با مضمون های حماسی شاهنامه با کاشی خشت مزین بود. پس از پیشخوان نخست فضای ورودی در ارتباط مستقیم با خارج قرار می گرفت؛ سپس به وسیله راهرویی باریک و پیچدار که مانع از هدر رفتن دمای داخل حمام بود به یک دهلیز و از آن جا به بینه یا سربینه حمام می رسید (اکبری، ۱۳۹۰: ۱۸۰).

۲- بینه یا سربینه

این فضا به وسیله تعدادی پله که از سطح اصلی گذر پایین تر بود با راهروی ورودی ارتباط می یافت. فضای سربینه جایگاهی بود برای درآوردن لباس و نشستن و مانند سکوی دور تا دور فضا را فرا گرفته بود. معمولا یک قسمت از این سکو عمیق تر، وسیع تر، تمیزتر و دارای تزئینات بیشتر از دیگر قسمت های سکو بود که اصطلاحاً به آن شاهنشین می گفتند. این محل مخصوص اعیان و بزرگان و دولت مردان بود. فضای سربینه معمولا هشت گوش و چهار گوش و به ندرت دایره بود (مرادی، ۱۳۸۷: ۲۶). در زیر سکوهایی رختکن حفره هایی به عنوان کفش کن تعبیه شده بود. در وسط فضای سربینه که گودتر از فضاهای سکوها بود حوض کوچکی متناسب با نقشه سربینه به شکل چهارگوش، هشت گوش و دایره قرار داشت و بر بالای این قسمت گنبد حمام که از داخل تزئینات آجری یا کاشی یا آجر و کاشی داشت بر پایه چهار ستون پیل پا استوار شده بود. در سقف سربینه نورگیرهای زیبایی قرار داشت که در رأس قوس طاقها یا اطراف گنبد تعبیه شده بود و فضای داخل را روشن می کرد (نجف زاده، ۱۳۹۳: ۴۱).

۳- میان در

ارتباط سربینه با گرمخانه از طریق میان در انجام می شد. این دالان نیز به منظور جلوگیری از هدر رفتن گرمای داخل گرمخانه، پر پیچ و خم و باریک و دارای سقف کوتاهی بود و معمولا سرویس های بهداشتی نیز در حد فاصل این دالان قرار داشت (نجف زاده، ۱۳۹۳).

۴- گرمخانه

بعد از میان در به فضای گرمخانه میرسیم. در گوشه ای از این فضا که محل تمیز کردن سر و بدن بود خزینه آب گرم قرار داشت. خزینه، فضایی حوض مانند با آب گرم محسوب می شد که ابعاد آن متناسب با بزرگی و کوچکی حمام از ۱۲ تا ۲۵ متر مربع بود. فضای گرمخانه به دلیل حرارتی که از زیر حمام به آن می رسید همیشه گرم بود (ملایی، ۱۳۹۳: ۱۲۳). به علاوه چون دیوارهای جانبی حمام تکیه بر خاک داشتند و با هوای بیرون مربوط نبودند از این رو همواره داخل حمام ها گرم بود و سرما نفوذی در آنها نداشت. در کنار خزینه مخزن آب سرد قرار داشت. آب خزینه را معمولا روزی یک بار و بعضا دو روز یکبار عوض می کردند. کف حمام ها با سنگ مرمر یا ساروج پوشانیده می شد و تمام قسمت های گرم خانه و راهرو و سربینه و هشتی دارای ازارهای از جنس سنگ و کاشی بودند (نظر محمد زرگی، ۱۳۸۴: ۷۳).

معماری حمام های گیلان

معماری بومی گیلان به دلیل اقلیمی خاص که متأثر از شرایط آب و هوایی؛ از جمله میزان بارش سالیانه، سطح آب های تحت الأرضی و رطوبت منطقه از ویژگی های خاصی برخوردار است. ساختاری که بسیار تحت تأثیر موارد فوق قرار گرفته؛ وجود کرسی چینی برای مقابله با بالا بودن سطح آب های تحت الارضی، وجود غلامگردش به دلیل در صد بالای رطوبت هوا و لزوم جریان هوا در بنا و همچنین سقف شیبدار در معماری غالب گیلان که مرتبط با میزان بارش سالیانه و در نتیجه دفع نزولات آسمانی است (تهرانی، ۱۳۹۲: ۶۵).

به دلیل تبعیت از معماری منطقه، سقف حمام ها در بخش ورودی و رختکن، که با سیمای شهری ارتباط مستقیم دارد، شیبدار و با پوشش نهایی سفال است و این نورگیری از سقف را غیرممکن ساخته و معمار را به سمت نورگیری از بدنه فضا سوق می دهد؛ اما در لایه های بعد، سقف حمام از الگوی معماری حمام دیگر

نقاط ایران پیروی می نماید و از طریق گل جام نور را به داخل فضا هدایت می کند (سلطانزاده، ۱۳۷۲، ۶۴). به دلیل دسترسی آسان و فراوانی منابع چوب در قدیم از چوب در کالبد بنا استفاده می شده است. معماری برون گرا گیلان به شدت متأثر از عوامل اقلیمی است و معماری حمام نیز از این مقوله مستثنی نیست. به علت محدودیت ساختاری چوب و استفاده کمتر از مصالح دیگر و عمر کم مصالح به دلیل وجود رطوبت بالا در معمار گیلانی کمتر به تزئینات پرداخته شده است. فضاهای مورد استفاده در حمام شامل سردر، ورودی، رختکن، میان در گرم خانه و خزانه آب گرم و سرد و فضاهای جانبی، از جمله سرویس های و نوره خانه، تاب خانه، خرگاه، کنده انداز بوده است (اکبری، ۱۳۹۱: ۱۹۶).

در معماری حمام، ورودی اولین عنصر معماری است که شامل درگاه، در ورودی و پنجره ها است. درگاه از قوس هایی با تزئینات تشکیل شده است که شامل سال تأسیس حمام، تصاویری از شاهان سلسله های مختلف، نبرد پهلوانان و یا نقوش اسلیمی و گل و مرغ و اشاراتی به آیات قرآن کریم دارد. از این فضا دری به خرگاه باز می شود. خرگاه فضایی است که از آن برای شستشو و خشک کردن لنگ های حمام با بخاری هیزمی استفاده می شده است. پس از آن میان در قرار دارد که به سرویس های بهداشتی و نوره خانه (نظافت خانه) راه دارد، سپس بینه و خزینه آب گرم و سرد واقع شده است (ملایی، ۱۳۹۳: ۱۲۳). یکی از عناصر حمام، کنده انداز نام دارد که با دسترسی مستقیم از معبر، فضایی بر تأمین سوخت حمام که غالباً چوب بوده است. در حمام های دوقلو که قسمتی به حمام زنانه اختصاص می یابد سیرکولاسیون فضا مانند حمام های مردانه است با این تفاوت که ورودی نه از معبر اصلی گاه پس از عبور از کوچه های پیچ در پیچ قرار دارد. پس از عبور از در اصلی گاه مانعی بصری قرار دارد و سپس فرد وارد حیاط کوچکی شده و از ورودی اصلی که دری بسیار ساده است به محوطه حمام با سلسله مراتب رختکن، میاندز و بینه وارد می شود (ستوده، ۱۳۷۴: ۲۸۱).

نمونه های تطبیقی ورودی حمام در عصر قاجار

۱- حمام پیرسرا رشت

این بنا در اواخر دوره قاجاریه و در زمان احمد شاه قاجار ساخته شده و تاریخ اختتام این بنا سال ۱۳۳۴ قمری ذکر شده است. در دوران احمد شاه قاجار این حمام به حمام شیخ معروف بود. از نام های دیگر این حمام می توان به حمام قاجاری، حمام احمد شاهی و نیز حمام گلزار اشاره نمود. با توجه به آتش سوزی صورت گرفته در دهه ۵۰، بخش های حمام از بین رفته و تنها سردر حمام پیرسرا از دوران قاجار باقی مانده است و به ثبت میراث فرهنگی رسیده است. به همین دلیل نقشه های از آن در سازمان میراث فرهنگی موجود نمی باشد. بخش های امروزی باقی مانده از حمام، حاصل احیا و بازسازی مجدد بنا می باشد. این حمام در سال ۱۳۵۳-۱۳۵۲ خورشیدی به دو قسمت مردانه و زنانه تفکیک و بازسازی شد و تا سال ۱۳۸۱ مورد استفاده قرار می گرفت. این بنا در یازدهم مهر ماه ۱۳۸۳ به شماره ۱۱۱۴۸ توسط سازمان میراث فرهنگی کشور در فهرست آثار ملی ایران قرار گرفت.

سردر حمام، کشی کاری نسبتاً ظریفی دارد. در هلال کوچک بالای سردر، آیات قرآنی همچنین در هلال پایین تمثال سلطان احمدشاه قاجار و در حاشیه سردر تمثال سلاطین قدیم ایران دیده میشود و همراه با ابیاتی از اشعار، عمل مشهدی محمد ولد مرحوم حاج یوسف کاشی ساز، سنه ۱۳۳۴ ه.ق (ستوده، ۱۳۷۴: ۲۸۱) بر سر در این حمام شعری نوشته شده است که بیانگر اطلاعات مربوط به ساخت آن می باشد. با توجه به اطلاعات موجود در جدول (۱)، اولین ریز فضا بعد از درب ورودی در قسمت زنانه و مردانه، سربینه می باشد، که دارای اختلاف ارتفاع از گذر اصلی می باشد. سقف قسمت سربینه ی حمام شیروانی بوده است که متاسفانه به دلیل عدم توجه به بنا برجیده شده است. از آنجایی که بنا دارای سه همسایگی می باشد، تنها جبهه ی نورگیری بنا، جبهه ی شرقی آن مربوط به سربینه ی بخش زنانه و مردانه است که با ارتفاع از گذر کوچه در طرفین ورودی زنانه و مردانه تعبیه شده است. نورگیری مابقی ریز فضاهای داخلی به صورت سقفی تعبیه شده است.

جدول ۱- بررسی تیپولوژی و مورفولوژی حمام پیرسرا رشت

ماخذ: سازمان میراث فرهنگی گیلان

۲- حمام حاجی جعفر رشت

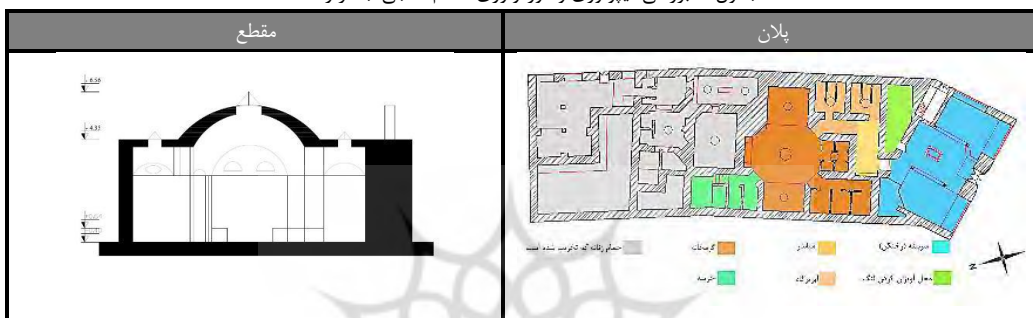
این بنا متعلق به دوره ی قاجاریه به پلاک ثبتی ۷۴۹۶۶-۴۱۸۳۶ در بخش جلگه ای استان گیلان در بخش مرکزی شهر رشت در محله ساغریسازان در تقاطع بلوار مطهری و گذر بادی الله قرار دارد. با توجه به کتیبه وجود در سردر جنوبی بنا، مربوط به سال ۱۳۲۸ ه.ق. اواخر دوره قاجاریه است. نام این بنا به خاطر نام صاحب آن که مقلب به حاجی بوده، انتخاب شده است. حمام حاجی محمدجعفر از حمام های دوره قاجار است که به واسطه کاشی کاری های آن دوره ارزش بالایی دارد. حمام شامل ورودی، سربینه، شاه نشین، محل آویزان کردن لنگ، میان در، گرمخانه است. است. فرم کلی ساختمان مستطیلی به طول ۴۸ متر و عرض ۱۶ متر و ارتفاع ۷،۵ متر است. سردر بنا دارای تزئینات کاشیکاری و کتیبه تاریخی است. کاشی های این سردر کار مشهدی یوسف کاشی ساز است. ریز فضاهای حمام حاجی شامل:

- **میان در:** راهرویی است به طول تقریبی ۵ متر و عرض ۲ متر و ارتفاع ۴ که دارای یک طاق گهواره ای پیوسته می باشد، که در قسمت غربی آن، حوضچه ای جهت شستشو لنگ طراحی شده است. در انتها راهرو میان در، یعنی در قسمت شرقی آن آبریزگاه و سرویس بهداشتی قرار دارد.
- **گرمخانه:** فضایی هشت ضلعی است با مساحت ۳۲ متر مربع که به چند محل جهت کیسه کشی و خزینه تقسیم شده است. واحدهای حمامی نیز از جمله فضاهایی هستند که به این فضا الحاق شده است. فضای اصلی گرمخانه در ارتفاع حدوداً ۷ متری با یک گنبد اصلی که دارای نورگیر نیز می باشد. مسقف

گنبد اصلی گرمخانه بر روی دو تاق کوچکتر به صورت قرینه قرار گرفت است که هر کدام از این طاق ها در جبهه شرقی و غربی با یک عقب نشینی ۲،۶۹ متری فضایی را خلق کرده اند، که در گذشته حوض هایی وجود داشته است. در این قسمت ها دلاک به استحمام و نظافت مشتری می پرداخت بدین ترتیب که وی را در حوض می خوابانیدند و به نظافت وی می پرداختند. در قسمت شمالی فضای هشت ضلعی برای نشستن افراد پیش بینی شده بود که به نوبت وارد حوضچه ها شده و بعد از نظافت توسط دلاک راهی خزینه می شدند. در حال حاضر در ضلع جنوبی، جنوب شرقی و شمال غربی واحدهای حمام قرار گرفته است. تمامی سقف های این فضا گنبدی و دارای نورگیر است.

- **خزینه:** در حمام اتاقی کوچک برای شستشو در کنار گرم خانه و بر روی گلخن که در آن تا نیمه آب می ریزند محل اصلی استحمام در حمام که به علت استفاده افراد دارای آب کثیف و بدبو بود. خزینه آب گرم حمام حاجی در ضلع شمال غربی واقع شده است که با چهار پله از واحدهای حمام جدا شده است. حوضی است به ابعاد ۲ در ۱،۹ متر با سقفی گنبدی شکل مشبک که ۱،۵ متر از کف ارتفاع دارد.
- **خلوت گرم خانه:** در حمام فضایی در جوار گرم خانه که مخصوص استحمام خواص و بزرگان بوده است.
- **سقف و نورگیری:** نورگیری حمام حاجی از جبهه ی جنوبی و جبهه ی شرقی در کوچه تحویلی و ورودی حمام زنانه می باشد. تنها جبهه ی نورگیر بنا از طریق جداره ها بخش سربینه و ورودی به پشت بام می باشد، مابقی قسمت های حمام دارای نورگیری سقفی در بالای طاق های هر قسمت می باشد. در جدول (۲) به بررسی موارد اشاره شده در پلان این حمام پرداخته شده است.

جدول ۲- بررسی تیپولوژی و مورفولوژی حمام حاجی جعفر رشت

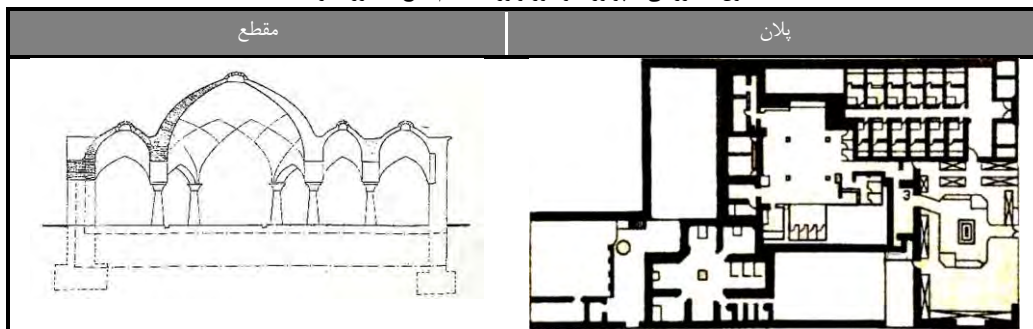

ماخذ: سازمان میراث فرهنگی گیلان

۳- حمام حاج آقا بزرگ رشت

حمام حاج آقا بزرگ رشت یکی از حمام های قدیمی است که در محله آفرا در مجموعه بافت قدیم شهر رشت واقع شده است. حمام حاج آقا بزرگ از آثار زمان قاجاریه است که در زمان فتحعلی شاه قاجار در سال ۱۲۳۹ هجری قمری بنا گردیده و وسعت تقریبی بنا ۱۸۴۰ متر است. در حال حاضر حمام حاج آقا بزرگ از سه قسمت عمومی مردانه، عمومی زنانه و نمره تشکیل شده است. این حمام به صورت خزینه بوده که در سال ۱۳۴۲ اقدام به احداث حمام دوشی جدید گردیده است. سربینه و گرم خانه حمام حاج آقا بزرگ بسیار جالب و دیدنی است و ستون های سنگی و طاق های جناغی آن حکایت از قدمت بنا می کند مصالح اصلی بنا آجر، گل آهک و ساروج می باشد. سقف حمام از نظر معماری در قسمت هایی به شکل گنبدی قدیمی است. پشت بام حمام با سفال پوشیده شده است. در قسمت هایی از دیوار داخلی این حمام کاشی های منقوش در رنگ و اشکال گوناگون دیده می شود که نقاشی های دوره قاجار را در ذهن تداعی می کند. سقف حمام در قسمت هایی به شکل گنبدی قدیمی است. در گذشته از هیزم به عنوان سوخت حمام استفاده می شده که پس از آن نفت و سپس گاز جایگزین شده است. در قسمت عمومی زنان در سالن ورودی و اصلی در کناره های دو طرف دیوار چندین ردیف کمدلباس برای نگهداری لباس های مشتریان وجود دارد. در قسمت وسط و پایین تر از قسمت کمد لباس و صندوق نیز حوضچه ای وجود دارد که با آب سرد پر شده استبنای حمام بسیار قدیمی است. در محوطه چهار تا حوض کوچک وسط نیز دیده می شود. در واقع بنای داخل حمام از سال ها پیش همین طور باقی مانده است سقف حمام در قسمت های عمومی به صورت گنبدی است و در بالا و وسط نورگیر وجود دارد. در قسمت عمومی زنانه حدود پانزده گنبد کوچک و بزرگ در بالا دیده می شود و قسمت مردانه نیز بدین شکل می باشد. در جدول (۳) به بیان مشخصات فنی حمام حاج آقا بزرگ پرداخته شده است.

جدول ۳- بررسی تیپولوژی و مورفولوژی حمام حاج آقا بزرگ رشت

ماخذ: سازمان میراث فرهنگی گیلان

۴- حمام گلستان فومن

حمام گلستان که به حمام گلشن نیز معروف بود از نظر قدمت مربوط به دوره قاجاریه و اوایل پهلوی می باشد. این حمام با مساحت ۳۰۰ متر مربع در مرکز شهر قرار گرفته است که در تصویر (۱) پلان این حمام نشان داده شده است. بنا به اظهارات مالک آن، توسط شخصی به نام رضوان اله ساخته شده است. بر طبق نوشته های بیرونی روی کاشی ها حمام مزبور توسط حاج قاسم معمار رشتی در سال ۱۳۹۴ ه.ق (۱۳۱۴ ش.ه) به اتمام رسیده است. این حمام در خیابان دی شهر فومن قرار دارد. بنا دارای قوس های فراوانی است و دارای چند گنبد است که گنبد مرکزی از همه بزرگ تر است و تقریباً بر همه ی گنبدها احاطه دارد و نمای زیباتری نسبت به بقیه دارد یکی از مهم ترین ویژگی های بارز بنا، کاشی کاری زیبایی سر در ورودی بناست که دارای نقش و نگارهای زیباست در ساخت این بنا از مصالحی مانند آجر و ساروج استفاده شده است.

تصویر ۱- پلان حمام گلستان فومن- ماخذ: سازمان میراث فرهنگی گیلان

یافته های تحقیق

عمده تزئینات به کار رفته در حمام های گیلان در قسمت سربینه می باشد که در این قسمت با کاشی کاری های طرحدار و هفت رنگ تزیین شده است، رنگ های مورد استفاده در کاشیکاری ها زرد، آبی، صورتی، سفید می باشد. در قسمت های میاندرد، آبریزگاه، خزانه و گرمخانه از کاشی های تک رنگ سفید استفاده شده است. در اکثر حمام ها، قسمت داخلی سقف سربینه دارای سقفی مسطح با مصالح چوبی و به صورت لمبه کوبی می باشد، سقف خارجی سربینه به صورت شیروانی بوده است، و سقف مابقی قسمت ها اعم از میان در و خزینه و گرم خانه به صورت غیر مسطح و طاقی شکل به کار رفته است، باشد. در مورد نورگیری بخش سربینه های حمام، باز شوهایی در جداره ی جانبی بنا طراحی شده است. به دلیل وضعیت اقلیمی و آب و هوایی منطقه گیلان و بالا بودن سطح آب های زیر زمینی شاهد ساخت بناها بالاتر از سطح زمین هستیم و مصالح مورد استفاده در ساخت ابنیه مصالح بوم آور، آجر، سفال و آهک می باشد. همچنین بزرگ تر بودن بینه و گرم خانه در کل مساحت حمام نسبت به سایر اقلیم ها، ابعاد بزرگتر فضای گرم خانه نسبت به بینه، کوتاه بودن ارتفاع گرم خانه، به کارگیری چفدهای هلالی و تند، استفاده از تزئینات آهک بری، از مهم ترین ویژگی های حمام های این ناحیه است. نکته اصلی در مورد طراحی پلان های حمام های بومی اکثراً به صورت کشیده و مستطیلی شکل هستند و همچنین در جایگزینی و قرار دادن دودکش ها جهت وزش باد را در نظر گرفته اند همانند حمام حاجی که دودکش آن در جداره شرقی قرار دارد چراکه جهت وزش بادهای غالب گیلان که از جهت غرب و شمال شرقی غربی می باشد. در جدول (۴) به بررسی مهمترین شاخصه های حمام های عصر قاجار در استان گیلان پرداخته شده است.

جدول ۴- شاخصه های معماری حمام های قدیمی گیلان

نام حمام	نوع سقف سربینه	سقف سایر بخش ها	مصالح بنا	جهت ورودی	تزئینات	جهت نورگیرها
پیر سرا، رشت	داخلی: لمبه ای خارجی: شیروانی	چهار طاقی	آجر- گل آهک- ساروج	شرقی	ستون سنگی- طاق جناغی	نورگیری از سقف جبهه شرقی
حاجی جعفر، رشت	داخلی: لمبه ای خارجی: شیروانی سفال پوش	چهار طاقی	آجر- گل آهک- ساروج	جنوبی: مردانه شرقی: زنانه	کاشی کاری- کتیبه تاریخی	نورگیری از سقف جبهه شرقی و جنوبی
حاج آقا بزرگ، رشت	داخلی: لمبه ای خارجی: شیروانی سفال پوش	چهار طاقی	آجر- گل آهک- ساروج	جنوبی: مردانه زنانه: غربی	کاشی کاری- گنبد	نورگیر سقف: گلجام جبهه غربی
گلستان، فومن	داخلی: لمبه ای خارجی: شیروانی سفال پوش	چهار طاقی	آجر- ساروج	جنوبی	کاشی کاری- طاق- گنبد	نورگیری از سقف

ماخذ: نگارنده

بررسی و تطبیق و گونه شناسی حمام های گیلان در دوره ی قاجاریه، بیانگر آن است که کاشی کاری خاص سردر ورودی هر بنا و دارا بودن یک نوع سبک کاشی کاری به عدم تشابه و یکسان بودن طرح اشاره دارد و لازم به ذکر است که سردرهای طراحی شده، مربوط به ورودی مردانه بوده است. همچنین طراحی سردر اصلی به صورت هلالی بوده همانند حمام های گلستان فومن، حمام حاجی جعفر، حمام پیر سرا رشت و انجام کاشی کاری های سردر حمام های حاجی و پیر سرا توسط استاد یوسف کاشی کار و اکثریت تزئینات بنا در قسمت سردر ورودی بنا و سربینه بوده است. در حمام پیرسرا رشت باتوجه به نقش تمام قد سربازان قاجاری مسلح، که در دوسوی ورودی حمام مردانه کاشی کاری شده است، به نظر می رسد تقلیدی از حجاری ها و کاشی های دوره هخامنشی باشد که تصویر سربازان مسلح بر آنها نقش بسته است. احتمالاً معمار بنا نگاهی به معماری باستانی ایران داشته است و بانی گوینا در صدد بوده که حمامی در شأن اشراف و بزرگان بنا کند. در جدول (۵) به بررسی تطبیقی سردر ورودی حمام های قاجاری گیلان پرداخته شده است.

جدول ۵- بررسی تطبیقی سردر ورودی حمام های قاجاری گیلان

نام حمام	سر در ورودی	نما	شاخصه ها
پیر سرا، رشت			سردر ورودی قوسی شکل همراه با کاشی کاری آیات قرآنی، کاشی کاری با مضمون پادشاهان شاهنامه و دو طرف درب ورودی کاشی کاری سرباز قاجاری است.
حاجی جعفر، رشت			سردر ورودی قوسی با کاشی کاری که دارای مضامین شاهنامه فردوسی و همچنین طرح گل و مرغ است.
حاج آقا بزرگ، رشت			سردر ورودی قوسی با کاشی کاری مزین شده است.
گلستان، فومن			سردر ورودی قوسی شکل همراه با کاشی کاری آیات قرآنی، گل و بوته است.

ماخذ: نگارنده

نتیجه گیری

از مطالعه نمونه های مذکور و بررسی و تحلیل جداول یافته ها چنین بر می آید که شرایط اقلیمی در ساخت و معماری حمام ها تأثیر قابل توجهی داشته است. سیر حرکتی در فضاهای حمام ها به ترتیب هشتی ورودی، بینه، نشیمنگاه بینه، میان در، گرمخانه، نشیمنگاه گرم خانه و خزینه است. بر اساس نتایج به دست آمده از نمونه های بررسی شده حمام های سبک عصر قاجار دارای مصالح بنایی آجر و سنگ با ملات گچ، ساروج و در مواردی گل می باشند. همچنین تزئینات موجود در این گونه بناها بیشتر شامل تزئینات کاربردی و طاق نماهای تزئینی بوده و در مرمت های اخیر، از کاشی کاری جهت این امر استفاده شده است. به دلیل بالا بودن میزان رطوبت نسبی هوا در قسمت شمالی کشور شاهد تزئینات خیلی کمتری در ساختمان حمام نسبت به دیگر مناطق کشورمان همانند مناطق کویری و گرم و خشک هستیم، زیرا رطوبت باعث از بین رفتن این تزئینات و نقاشی ها می شود.

حمام ها به سبب نوع و نحوه استقرار فضایی و عملکردیشان بناهای کاملاً درون گرایی هستند که جهت گیری آن ها بر اساس جهات جغرافیایی معمولاً کمتر تابع شرایط آب و هوایی و اقلیمی منطقه است. هرچند شکل زمین، بافت و سایر عناصر شهری بر محور اصلی حمام تأثیر گذاشته و در پاره ای از مواقع آن را محدود می کرده است. نتایج حاصل از بررسی نمونه ها نشان می دهد عموماً جهت گیری حمام ها متأثر از جهت اصلی بافت و شهر بوده است. بدون تردید دستیابی به تمامی ابعاد و جزئیات معماری، سازه و تزئینات این بناها مطالعات و پژوهش های افزون تری را می طلبد، که در همین راستا پیشنهاد می شود پژوهش های آینده در رابطه با این موضوع بر مواردی از قبیل بررسی تزئینات، سازه، تیپ شناسی حمام های استان گیلان در دوره های مختلف، بررسی نقش اقلیمی حمام های دوره صفویه و قاجار استان و موضوعاتی از این دست متمرکز شوند. همچنین مطالعاتی در راستای شناخت دیگرگونه های معماری عام المنفعه صورت گیرد. دیگر مواردی که می تواند در تحقیقات آتی مورد توجه قرار گیرد مواردی از قبیل تراز ارتفاعی کف و همچنین ارتفاع فضاهای، نحوه تأمین آب حمام ها، به علاوه سیستم گربه رو و آب رسانی به بخش های مختلف است که مستقیماً برآمده از ملاحظات اقلیمی است.

منابع

۱. اکبری، پریوش (۱۳۹۱)؛ حمام حاج محمدرحیم قزوین و جایگاه آن در میان حمام های عمومی این شهر در دوره ی قاجار، نامه باستان شناسی، دوره دوم، شماره ۳
۲. اکبری، پریوش، لاله، هایده، شجاعی اصفهانی، علی (۱۳۹۰)، حمام حاج میرحسن قزوین؛ گرمابه ای از اوایل دوره قاجار، مطالعات باستان شناسی، دوره ۳، شماره ۲ پیاپی ۴
۳. پاپلی یزدی، محمدحسین (۱۳۸۳)، سازه حمام، مشهد: انتشارات پاپلی
۴. پارسی، فرامرز (۱۳۸۳) حمام نوبر طرح پردیسان سازمان میراث فرهنگی کشور، معمار، ۲۴، ۸ - ۱۰۱
۵. پژوهشکده مردم شناسی. (۱۳۸۴). مجموعه مقاله های همایش حمام در فرهنگ ایرانی. تهران: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری و پژوهشکده مردم شناسی
۶. پوردیهمی، شهرام. (۱۳۷۸). ساخت و ساز همساز با اقلیم. مجله صفا. شماره ۲۸، بهار و تابستان.
۷. تهرانی، فرهاد، پورفتحاله، مائده، قاسمی، زهرا (۱۳۹۲)، بررسی تطبیقی نحوه آفرینش فضاهای معماری در آثار نگارگری حمام، حمام. نگره. دوره ۸. ش. ۲۶، تابستان ۷۱-۶۰
۸. زارعی، هانی. (۱۳۸۷). در جستجوی سبک شناسی مجموعه حاجی خان در شهر وروای از توابع شهرستان مهر. مجموعه مقالات همایش علمی پژوهشی هنر ایرانی هویت ملی ۱۳۸۷. به کوشش مهدی رازانی. اصفهان: دانشگاه هنر اصفهان و انتشارات گلدسته: ۱۰۵-۱۲۶
۹. سلطان زاده، حسین (۱۳۷۲)، فضاهای ورودی در معماری سنتی ایران، دفتر پژوهش های فرهنگی، تهران.
۱۰. طبسی، محسن. (۱۳۸۶). مطالعه تأثیر اقلیم در طراحی و ساخت گرمابه های ایران. صفا، شماره ۴۴، بهار و تابستان.
۱۱. فخار تهرانی، فرهاد (۱۳۶۶)، حمام ها، معماری ایران دوره اسلامی، تهران: جهاد دانشگاهی
۱۲. قبادیان، وحید (۱۳۸۲)، بررسی اقلیمی ابنیه های سنتی ایران، انتشارات دانشگاه تهران
۱۳. کیانی، محمدیوسف (۱۳۸۳)، معماری ایران (دوره اسلامی)، سمت، تهران.
۱۴. مردای، محمد؛ کاروان، اختر (۱۳۸۷)، بررسی عملکرد سامانه های حرارتی گرمابه های تاریخی ایران. مجله بین المللی علوم مهندسی دانشگاه علم و صنعت ایران. ویژه نامه معماری و شهرسازی شماره ۶
۱۵. ملایی، توانی؛ غلامپور، علیرضا (۱۳۹۳)، حمام و استحمام در فرهنگ ایرانیان عصر قاجاریه (از آغاز تا مشروطه)، مطالعات تاریخ فرهنگی ۶ (۲۱): ۱۲۱-۱۴۸
۱۶. مهربانی، رقیه. (۱۳۹۵). شناخت حمام دهباشی شهرستان گراش با هدف باززنده سازی. پایان نامه کارشناسی ارشد. مرمت و احیاء بناها و بافت های تاریخی. دانشگاه آزاد تهران مرکز.
۱۷. نجف زاده، مهدیس (۱۳۹۳)، میراثی از جنس گرمابه و گلستان، جام جم، ۴۱۶۸
۱۸. نظر محمد نرگسی، زهرا (۱۳۸۴)، گرمابه (نگاهی به حمام های قدیمی ایران از عهد باستان تاکنون)، انتشارات آوینا
۱۹. نعیم، غلامرضا (۱۳۹۵)، سیر تحول معماری ایران (از دوره تیموری تا دوره معاصر)، انتشارات سروش دانش، بهار